

нагоўп
народ
вера
канфармізм
сумленьне

мэнталітэт

КАЛЯНІЯЛЬНАЕ Й НЕЗАЛЕЖНІЦКАЕ СЬВЕТАБАЧАНЬНІ

Размова з Алесем Анціпенкам

Мэнталітэт — гэта сьветабачаньне, склад і настрой думак, тыповыя рысы характару вялікай групы людзей. Найчасьцей слова гэтае дапасуецца да паняццяў «нацыя», «народ». Да мэнталітэту народу, сфармаванага гістарычным досьведам, апэлююць палітыкі, калі тлумачаць свае перамогі й памылкі. Яны ж формуламі мэнталітэту ідэалгічна забясьпечваюць сваю дзейнасьць. Напачатку XX стагодзьдзя выдатны дзеяч беларускага адраджэньня Аркадзь Смоліч пісаў у сваёй кнізе «Геаграфія Беларусі»:

Розныя аўтары па-рознаму апісвалі характар беларуса. Каб давесці, што беларусы ёсьць нейкаю ніжэйшаю расаю, а гэта было патрэбна нашым імперыялістычным сусьдзям, шмат хто з этнографіі пануючых народаў прадстаўляў беларуса нападзікуном. Здаецца, нешта падобнае можна пачуць і сёньня, толькі ў больш прыстойных фармулёўках.

— Беларускі мэнталітэт... Які ён? Як, на якіх падставах фармаваўся? Што зь вядомых вызначэньняў праўда, а што міт?

— Гаворка сёньня, безумоўна, не ідзе ўжо пра «нападзікунства» беларусаў, але фактам ёсьць тое, што ў другой палове 1990-х гадоў у нашым грамадстве былі рэанімаваньня шмат якія каляніяльныя формулы, зьмест якіх даволі просты: беларусы — гэта непаўнаважна народ, а іхныя культура й мова неда-

разьвітыя. Гэтыя формулы маюць характар менавіта палітычных цьверджаньняў, і ня раз ішлі ад цяперашняга кіраўніка дзяржавы А. Лукашэнкі. Цікавым у прыведзеным пасажы Аркадзя Смоліча зьяўляецца тое, што, як напачатку XX стагодзьдзя, гэтак і сёньня, мы сутыкаемся з калізіяй нашага каляніяльнага мінулага й памкненьнем да самастойнага нацыянальнага існаваньня. І гэтая калізія ёсьць перадусім унутранай праблемай беларускага мэнталітэту. На вялікі жаль, трэба прызнаць, што беларусы доўгі час былі ў стане каляніяльнай залежнасьці й падпарадкаванасьці. Гэта траўматычны досьвед нашай гісторыі. А любы траўматычны досьвед, як вядома, адкідаецца ці заганяецца ў падсьвядомасьць. Таму нядзіўна, што даволі значная частка беларускага насельніцтва ў другой палове 1990-х гадоў цалкам сьвядома рушыла ў тое недалёкае й сьветлае мінулае, дзе праблема нацыянальнай незалежнасьці й індывідуальнай свабоды проста не стаяла на парадку дня. Індывідуальная свабода й нацыянальная самастойнасьць, як вядома, вымагаюць індывідуальнага выбару й адказнасьці. Для сьвядомасьці падпарадкаванага ні першае, ні другое не зьяўляюцца самакаштоўнымі рэчамі. Адсюль і вынікае той канфармізм, як характарыстыка паводзінаў і рыса характару, пра якія пісаў Аркадзь Смоліч і зь якімі яшчэ сутыкаемся сёньня:

Беларус рад каму хаця саступіць, абві была згода. Зразумела, што пры гэткай лішняй, можа, міралюбівасьці гісторыя беларускага народу й не магла ўлажыцца іншым спосабам, як яна ўлажылася. Беларус быў увесь час вельмі прыдатным да ролі грамадзяніна будучыны, тае будучыны, калі справядлівасьць запануе між народамі, але быў мала падгатаваным да змаганьня за быт, за жыцьцё, якое йшло вакола яго й яго коштам, але на яго шкоду.

— Падаецца, што А. Смоліч і іншыя адраджэнцы пачатку XX стагодзьдзя лічылі, што беларус з прычыны свайго падрыхтаванасці да ролі грамадзяніна будучыні ёсць у нейкім сэнсе ідэальнай асобай. Тут згадваюцца словы з Эвангелья: «Дабрашчасныя лагодныя... Добрашчасныя вы, калі будуць вас ганьбіць і гнаць».

— Гэта праўда, што падпарадкаваныя й гнаныя маюць абвостранае пачуццё справядлівасці. І менавіта яно вельмі ўласціва беларусам. Там, дзе беларускае жыццё будавалася самастойна, без калянізацыйнага ўціску, гэтае пачуццё й рэалізоўвалася. Я маю на ўвазе беларускую сям'ю. Вось як піша пра гэта Аркадзь Смоліч:

На чале сям'і наагул стаіць гаспадар: ён кіруе работай, яе парадкам, судзіць малодшых, загадуе грашыма. Улада яго, аднак, моцна абмежаваная. Свае загады ён робіць, парадзіўшыся зь іншымі сябрамі сям'і; калі ж выявіцца, што гаспадар няздольны весці гаспадарку, бывае, што сям'я замяняе яго іншым сваім сябрам... У беларускай сям'і саўсім няма таго дэспатызму, які пануе ў маскоўскай сялянскай сям'і ды наагул на ўсходзе. Жанкі лічацца раўнапраўнымі сябрамі сям'і, а гаспадыня па свайму значэнню саўсім ня меншая ад гаспадара.

— Ці ня ёсць парадоксам беларускага характару тое, што, як піша А. Смоліч, «беларус у мінуўшчыне асабліва ваяўнічым настроем ніколі не вызначаўся», але, з другога боку, «у расейскай арміі лічыўся найлепшым салдатам: адважным, цвёрдым, вытрывалым»?

— Трэба зазначыць, што А. Смоліч разважае ў межах менавіта той гістарычнай рэтраспектывы, у якой беларусы ёсць проста этнаграфічнай супольнасцю

ў ейным сялянскім стане. З гэтага стану, як мы ведаем, і пачыналася адраджэнне беларускай нацыі напрыканцы XIX стагодзьдзя. З другога боку, добра вядома, што беларусы мелі й значна ранейшую гісторыю. Гэта гісторыя да XVII стагодзьдзя. У XVII стагодзьдзі адбыўся катастрафічны разрыў у беларускай культурнай традыцыі — традыцыі дзяржаўнасці й мэнтальнасці. Як і палякі, мы ў XVII стагодзьдзі мелі свой нацыянальны патоп. Гэты патоп быў вынікам брутальных войнаў з Маскоўскай дзяржавай. Дастаткова сказаць, што пасля вайны 1654—1667 гадоў Беларусь страціла амаль палову свайго насельніцтва.

— Дык як тады паўплывала на мэнталітэт беларусаў іхняя гісторыя да XVII стагодзьдзя?

— Да XVII стагодзьдзя мы мелі зусім іншую гісторыю. Калі сказаць вельмі каратка, гэта быў пэрыяд нашай гераічнай гісторыі. І калі Смоліч піша пра тое, што беларусы ў расейскім войску былі найлепшымі салдатамі, мужнымі й храбрымі, дык гэта толькі сьведчыць пра тое, што ў нашым нацыянальным характары ёсць глыбока прыхаваныя якасці мужнасці й рашучасці нашых далёкіх продкаў-ваяроў. Адсюль і трываласць беларусаў, адсюль і той нацыянальны супраціў, які ў самы розны час яны выяўлялі. Рызыкну выказаць меркаваньне, што Васіль Быкаў пісаў зусім не пра Вялікую Айчынную вайну. Ён пісаў пра генэтычны й экзистэнцыйны супраціў беларуса. І вобраз Сотнікава — найлепшы таму прыклад.

— Які вобраз народу складваецца, калі мець на ўвазе беларускую традыцыю й гісторыю цалкам?

— Гэта вобраз эўрапейскага народу, а наш культурны код цалкам эўрапейскі. Гэта яскрава пацвярджае гісторыя й культура беларускіх гарадоў да другой паловы XVII стагодзьдзя. Я маю на ўвазе перадусім сыстэму гарадскога самакіравання ці магдэбурскае

права, якое было зьявай выключна эўрапейскай. На ўсход ад старажытнабеларускага гораду Смаленску зьявы самакіраваньня проста не існавала. Практычна заўсёды Беларусь была шматканфэсійнай краінай, а беларускае праваслаўе відавочна рознілася ад расейскага. Адной з такіх адметнасьцяў былі праваслаўныя брацтвы — яны былі органамі супольнага кіраваньня, у іх кантроль за царкоўнымі справамі належаў прыхаджанам.

— *Мэнталітэт кожнага народу відавочна грунтуецца на ягонай гісторыі, а таму ёсьць рэччу даволі кансэрватыўнай. Тым ня менш, ці адбываюцца нейкія зьмены ў сучасным беларускім мэнталітэце і ў якім кірунку?*

— Так, адбываюцца, і найбольш яны заўважныя пры зьмене пакаленьняў. Гаворка ідзе найперш пра разбурэньне каляніяльных комплексаў прыніжанасьці і падпарадкаванасьці. Сьведчаньнем зьяўляецца паўставаньне новай генэрацыі беларусаў з выразным памкненьнем да дэмакратычных пераменаў і незалежнай Беларусі. І хаця сёньня мы яшчэ маем дачыненьне з часткова блякаванай энэргетыкай беларускага мэнталітэту, я думаю, што беларусам на кананава на перажыць нацыянальны катарсіс — стан ачышчэньня і вызваленьня творчай энэргіі.

ВЕРА Ў БОГА

Размова з Вацлавам Арэшкам

Ваявода віленскі, уладальнік Нясьвіжу князь Міхал Казімер Радзівіл па мянушцы Рыбанька ў «Дыярыюшы» пісаў: «Хварэючы страшна на камяні, дзяцей сваіх пасылаў я ўчора да касьцёлу Сьвятога Міхала, пехатою, каб за мяне афярвалі, ды прыехаў сам ягамосьць пан ксёндз Валадковіч. Ранкам паслаў дзяцей да Сьвержню, да цудоўнай Маткі Боскай у царкве й па сьвятара рускага. Хутка да карэтаў паўсядалі, у дарогу тую едучы. Вялікім цудам тае Маткі й Сьвятога Міхала выйшаў зь мяне камень, з костку дактылёвую, вагою чвэрць чырвонага злотага, калі мяне ўжо з болю канвульсіі бралі». Знакаміты магнат, каталік, запрашае да сябе, каб памаліліся за ягонае выздараўленьне, сьвятароў — каталіцкага й праваслаўнага адначасна.

— *Што гэта? Шчырая, наіўная вера, ці наадварт — няпэўнасьць яе, а мо блюзьнерства?*

— Гэта тыповая беларуская зьява — талеранцыя мэнтальнасьці й дзеяньня. У хвіліну небясьпекі ў шчырага каталіка, якім быў Радзівіл, не паўстае сумненьняў — можна зьвяртацца ня толькі да касьцёлу, але й да царквы!

— *Формула «адна краіна — адна царква» ніколі не пасавала беларускай мэнтальнасьці?*

— Суіснаваньне розных хрысьціянскіх канфэсіяў ды розных рэлігіяў у Вялікім Княстве Літоўскім спараджала стан пэўнай размытасьці межаў паміж імі. Той жа Міхал Казімер Радзівіл прыгадвае:

Зранку ездзіў я за мілю да манастыра Машинагорскага, што на маім грунце стаіць і невядома якой веры, бо адны ўніяты, а другія схызматыкі, а манастырык той досыць пекны, чарняцоў там з чатыры дзясяткі.

Пераход у іншую канфэсію не лічыўся злачынствам, і многія вядомыя людзі пачыналі сваё жыццё ў адной канфэсіі, а заканчвалі ў іншай. Прыгадайма гарлівага каталіка, пілігрыма й фундатара касцёлаў Мікалая Крыштафа Радзівіла Сіротку, які спачатку быў кальвіністам. Некаторыя магнаты пераходзілі зь веры ў веру некалькі разоў, захоўваючы пры тым і свой стан, і грамадзкі давер, больш за тое — рабілі гэта з карысцю для сябе. Падобна, што першы прыклад падаў наш вялікі князь Міндоўг, які пабыў спачатку паганцам, затым хрысціянінам, пасля зноў паганцам. Так, і ў веры беларусаў нават па сёньняшні дзень захавалася шмат ад ягонага паганскага сьветаўспрымання.

— *У чым жа гэта найбольш выяўляецца? У папулярнасьці розных забабонаў ды прыкметаў?*

— Забабоны — гэта ня самае істотнае ў паганскай спадчыне беларусаў. Увогуле ўся эўрапейская культура прасякнутая забабонамі, сьлядамі сваёй антычнай і барбарскай паганскасці, і беларускія забабоны адпавядаюць ім. Але своеасаблівасьць і архаічнасьць веры ў нашым рэгіёне праяўляецца хутчэй ва ўтылітарным ды вельмі побытавым, нават свойскім стаўленьні да рэлігіі, да Бога й сьвятых. У царкву ці касцёл прыходзілі як да бацькі ці да пана — парадзіцца, пажаліцца, папрасіць. Бог быў сваім Богам — селянінам, рамесьнікам, жаўнерам, магнатам, апра наўся па-мясцоваму, размаўляў па-свойску. Барокавыя беларускія абразы прадстаўляюць сьвятых, адзетых у кунтушы альбо сялянскія сьвіткі, зь цяжкімі

працавітымі рукамі, з чырвонымі, пабітымі ветрам і сонцам тварамі. І сьвятых, і Дзеву Марыю, і Ісуса песьцілі, як сваіх блізкіх, адзявалі ў прыгожыя сукенкі, абдарвалі іх ланцужкамі й пярсцёнкамі, пры гэтым часта нават і ня ведалі на памяць «Войча наш». Бог быў дасяжным — ён даваў знакі, шкадаваў, літаваўся, а калі трэба, сувора караў, ён ня грэбаваў ні працаю, ні крывёю. Письменьнік Ян Хрызастом Пасак, які ваяваў у XVII стагодзьдзі з маскоўцамі ў Беларусі, прыгадавае ў мэмуарах такі эпізод. Пасля бітвы дапамагаў ён ксяндзу Пякарскаму рыхтавацца да палявой імшы, а ваявода Чарнецкі кажа: «Пане браце, прынамсі рукі ўмый ад крыві». Адказаў ксёндз: «Нічога, ня шкодзіць гэта, ня брыдзіцца Бог крывёю, разьлітаю дзеля імені Ягонага».

— *Са старасьвецкіх мэмуараў паўстае пераважна культура шляхецкая. Якім быў Бог шляхты?*

— Амаль усе аўтары дзёньнікаў закранаюць пытаньне веры й Бога. Але найбольш выразна й яскрава акрэсьліў мадэль шляхецкай веры эпохі «залатой вольнасьці» письменнік і публіцыст Гэнрык Жавускі ў сваёй знакамітай імітацыі шляхецкага дзёньніку — «Успамінах ягамосьці пана Севярына Сапліцы». Ён укладае ў вусны Караля Станіслава Радзівіла Пане Каханку такі маналёг:

Калі пачаў я малицца Пану Езусу ў Барэмлі, ён да мяне азваўся: «Радзівіле, вяртайся на Літву й кланяйся шляхце наваградзкай ад мяне». А я яму на тое, упаўшы на зямлю крыжам: «Пане! А як маю я на Літву вяртацца, калі мяне Твой біскуп ганіць!» А Ён мне: «Гэта ня мой біскуп, гультай гэта, але супраць цябе нічога не дакажа. Вяртайся, Радзівіле, на Літву, а хай мяне д'яблы забяруць, калі ты ня будзеш Радзівілам па-даўняму, а ён, як быў кеп, так кеп і застанецца». Вось жа я, пане ка-

ханку, асьмялеўшы з такога прыёму Пана й Бога майго, да вас вярнуўся, і Пан мой узнагародзіў маю веру...

А берасьцейскі кашталян Марцін Матушэвіч апавядае ў «Дыярыюшы жыцьця майго...» пра Караля Станіслава Радзівіла Пане Каханку й такое:

Князь Радзівіл, ваявода Віленскі, упіўшыся, ішоў да капліцы, ды там тады гадзіны зь дзьве альбо болей сьпяваў псалмы, ружанец ды і іншыя набожныя песьні, пакуль аж не закрычыць і не працьверазее...

— Што азначаюць такія стасункі з Богам?

— Чалавек, не знаёмы з культураю Рэчы Паспалітай таго часу, можа палічыць такія стасункі з Ісусам Хрыстом зьняважлівымі, блюзнерскімі. Але Караль Станіслаў, як і згаданы напачатку Міхал Казімер, верылі шчыра й аддана. Толькі, зьвяртаючыся да Сына Божлага «Пане», Радзівіл як бы дадае часам: «браце». Ісус — свой «пан-брат», і прабабка ягоная, як лічыць Пане Каханку, была ліцьвінкаю й апякуецца Бог найперш Літваю — гэта значыць, па-сёньняшняму, Беларусьсю, і размаўляе з Радзівілам прыватна, па-свойску, а выявы сьвятых у касьцёле мала чым розьняцца ад партрэтаў шляхецкіх продкаў. Такая пэрсаніфікацыя боства характэрная больш для прымітыўных культураў, чым для разьвітага монатэізму. Але гэта ня сьведчыць пра адсталасьць ці прымітыўнасьць беларускай рэлігійнай культуры. Магчыма, ва ўмовах, калі на адзінай тэрыторыі сустракаліся розныя канфэсіі, этнасы, такі падыход адмыслова замацаваўся як мэханізм, з дапамогаю якога не правакуюцца альбо хутка гасяцца канфлікты. Недзе ў нацыянальнай падсьвядомасьці, ня ў розуме, захоўвалася адчуваньне, што багоў шмат — у кожнага свой, і кожны можа быць добры па-свойму.

— *Можа, такая інстынктыўная талеранцыя — своеасаблівае пасланьне беларусаў сьвету? Можа, яно зробіць сэнсоўным і карысным існаваньне нацыі сярод багацейшых і шчасьлівейшых народаў?*

— Хацелася б у гэта верыць. Але магчыма гэта, толькі пакуль свая вера моцная. Вось жа й Міхал Казімер Радзівіл не аднойчы паўтараў:

Шчасьліва пачынаю гэты рок, бо ведаю, што, як прызваны я да веры Сьвятой Каталіцкай Рымскай, пры Хрысту Сьвятым ёсьць, так у ёй жыву, жыць і ўмерці прагну...

Пакуль вера моцная, цярпімасць, павага да чужых багоў ня страшныя. Але калі на месцы веры зьяўляецца пустка, яе лёгка могуць заняць чужыя ідалы. Так, на месцы жывой уніі цэркваў зьяўляюцца мёртвыя хімэры — накшталт «праваслаўнага атэізму». Гэтае паняцьце, хіба, магло нарадзіцца толькі ў Беларусі.

— *Дык што застаецца тады беларусам — адмаўляцца ад талеранцыі й пераходзіць да фундамэнталізму?*

— Фундамэнталізм, як і вяртаньне СССР, — спроба крочыць назад. Гісторыя таго ня любіць. Але беларусы маюць традыцыю разьвязваньня праблемаў праз выбар. Выбіралі сабе канфэсію, выбіралі паслоў на сойм, абіралі вялікага князя. Не заўсёды ўдала — але, прынамсі, выбар яшчэ заставаўся. І цяпер яшчэ ня позна выбраць — альбо «праваслаўны атэізм», зь пеклам у дадатак, альбо вольнае жыцьцё — і надзею на жыцьцё вечнае.

ПРАЧЫТАЦЬ МІЦКЕВІЧА
ПА-БЕЛАРУСКУ

Размова з Валянцінам Акудовічам

Беларусь Багушэвіча й Беларусь Міцкевіча — гэта сапраўды дзеве Беларусі, дзеве краіны двух геніяў прыгожага пісьменства й мысленьня XIX стагодзьдзя. Геніяў, бадай што, непераўздыдзеных і да сёньня. Беларусь Багушэвіча — мужыцкую — падхапілі наступныя пакаленьні, зразумелі яе, адчулі й адчуваюць у ёй сябе ўтульна. Беларусь жа Міцкевіча пакінулі па-за ўвагаю, не прачыталі па-беларуску — напэўна, не захацелі. Толькі дакраналіся да яе праз замежныя мовы — праз мову арыгіналу (польскую) і мову перакладу (расейскую). Нарэшце, у стагодзьдзі XXI ёсьць магчымасьць чытаць «Дзядоў» па-беларуску: *Гэтак і сёньня, калі белай зданню Выйду на сьвет чужародны з-пад ценю, Хтосьці праклёнам балючым параніць, Хтосьці зьбяжыць у зьдзіўленьні.* «Дзяды», напісаныя пра Беларусь, пабачылі сьвет двухтомнікам на беларускай мове ў перакладзе Сержа Мінскевіча.

— Што значыць — чытаць Міцкевіча па-беларуску? І ці так ужо патрэбна гэта рабіць?

— Адбылося нешта нават не драматычнае, а трагічнае з таго, што мы не прачыталі Міцкевіча. Дакладней — што мы не прачыталі Беларусь паводле Міцкевіча. Ён усё жыццё перакладаў Беларусь на польскую мову, арыгінальнага Міцкевіча мы не заўважылі, бо чыталі яго празь пераклад. А сам Міцкевіч іншай краіны, акрамя Беларусі, у сваім жыцці ня меў. Усе астатнія — эмігранты. І Польшчы ён ня бачыў.

— Ці стварыў Міцкевіч мэнтальную мадэль Беларусі? Ці можам мы яе адшукаць цяпер, калі чытаем па-беларуску?

— Міцкевіч стварыў сваю мэнтальную мадэль на высокай Беларусі, на Беларусі прыгожых жанчын, высякародных шляхціцаў, на Беларусі інтэлектуалаў, філёзафаў, містыкаў, на змагарнай, самаахвярнай Беларусі, якая адпакутавала ў Сібіры, у турмах.

*Але мая любоў на сьвеце
Не на адным спачыла чалавеку,
Не як пчала на ружы квеце,
Не на адной сям'і, часіне, веку.
Люблю я ўвесь народ! І як зямля людзей,
Наступныя і ўсе былыя пакаленьні
Я прытуляю да грудзей.
Люблю яго, як сябар, бацька, муж, каханак,
Хачу даць шчасьце і ўзрушэньне,
Накіраваць у вольны сьвет яго памкненьні,
Але пакуль той спосаб мной не адшуканы.*

— Змагарны момант у беларускай літаратуры вельмі істотны. Дык чым мэнтальная мадэль Міцкевіча розьніцца ад іншых?

— Мэнталітэт — гэта спосаб і форма бачаньня кожным народам сябе ў сусьвеце й сусвету ў сабе. Кожны народ мае сваю мэнтальную мадэль, якая звычайна будуюцца на практычным, рэальным досьведзе жыцця й потым замацоўваецца на паперы — у творах літаратурных, філязофскіх, мастацкіх, гістарычных. Ужо потым транслюецца праз культурныя знакі ў іншыя пакаленьні. Спосабы й формы жыцця ў народу могуць зьмяніцца. Але мэнтальная мадэль, замацаваная ў гэтым народзе, застаецца. Заўважце: мэнтальная мадэль Расеі, збудаваная на вялікім расейскім народзе, на Вялікай Расеі, працуе й сёньня, у той час, як ужо даўно няма ніякай Вялікай Ра-

сеі. Ёсць зьбяднелая, змарнелая, нямоглая, вялізная краіна. У той самы час кожны расеец па-ранейшаму адчувае сябе вялікім расейскім чалавекам.

— А чаму беларусы даволі лёгка прынялі мэнтальную мадэль Багушэвіча?

— Што тычыцца беларусаў, дык увогуле атрымалася парадаксальная сытуацыя. Мы — папяровая нацыя, мы — нацыя, якая сфармавала сваю мэнтальную мадэль не з рэальнага жыцця, якое яна пражывала, а з досведу літаратуры. Роля Францішка Багушэвіча ў гэтым найвялікшая. Бог стварыў Сусвет, Багушэвіч прыдумаў Беларусь. Уласна Багушэвіч больш геніяльны за Янку Купалу, таму што Янка Купала проста геніяльны паэт. Напісаць нацыю можа нехта вялікі. На жаль, сама ідэя ў Багушэвіча была геніяльная, а тэкст атрымаўся не геніяльны. Багушэвіч прыдумаў Беларусь як літаратурнага героя. Заўважце, няма ніякай розніцы паміж біяграфіямі Міцкевіча й Багушэвіча. Абодва — шляхціцы, абодва — інтэлігенты, абодва — інтэлектуалы, але як розняцца два вобразы Беларусі: Беларусь Міцкевіча й Беларусь Багушэвіча. Якая ў Багушэвіча Беларусь? Занядбаная хаткі, балоты, зацірка... Мэнтальная мадэль, сфармуляваная Багушэвічам, ня выйшла па-за межы літаратуры. Жыццё ішло само па сабе, а літаратура тым часам раскручвала Багушэвічаву мадэль, якая не адпавядала поўнай карціне жыцця. Акрамя мужыкоў, былі й людзі заможныя. У Беларусі на той час было больш за дваццаць опэрных прыватных тэатраў. Ад XV стагодзьдзя былі дзясяткі гарадоў з магдэбурскім правам. Таму вылучаць яе ў нейкі рэгіён татальнага няшчасьця было несправядліва. Заўважце, Міцкевіч не адмаўляе таго, што Беларусь — драматычная, трагічная прастора, але ўсведамляе яе з драматызмам высокім.

— Чаму тады Міцкевічава Беларусь не прыжылася, ня мела працягу ў літаратуры, у сённяшняй

сьвядомасьці беларусаў? Чаму Багушэвічава Беларусь аказалася больш жывучай, чаму яе падхпілі й Купала, і Колас?

— Адною з прычынаў і быў сам Багушэвіч, які, прыдумаўшы такую Беларусь, патрапіў у свой час. Паўплываў і прыход бальшавікоў з ідэалёгіяй няшчасных, змарнелых, якіх бальшавізм павінен быў выратаваць. Але пераводзіць прычыну толькі ў сацыяльны плаз ня трэба. Гэтую традыцыю занядбанай Беларусі працягвала й літаратура Заходняй Беларусі, калі яна не была пад бальшавікамі. Больш за тое, і ўсе эмігранцкія асяродкі зноў пісалі гэтак жа.

— Ці быў супраціў той мадэлі?

— Першым небясьпеку заўважыў Вацлаў Ластоўскі, распачаўшы знакамітую дыскусію артыкулам пра «сплачваньне даўгоў». Ён ня проста сказаў, а закрычаў: «Дый хопіць нам гэтых саламяных стрэхаў! Хопіць нам ужо гэтых няшчасных мужыкоў у лапцях! Хопіць нам зьбяднеласьці й выклятасьці! Паглядзіце, хараство навокал! Давайце апяваць прыгажосьць!». Ён прапанаваў свой праект мэнтальнай мадэлі, якую й пабудаваў на «крыўскай» ідэі: на нашай тэрыторыі ў свой час існавала магутная цывілізацыя, якая спарадзіла антычную цывілізацыю грэкаў і рымлянаў. Ластоўскі пабудаваў нацыянальную ўтопію. Існавалі тры магчымыя варыянты, як мне бачыцца, мэнтальных мадэляў. Гэта — «высокая» мэнтальная мадэль, якую прапанаваў Міцкевіч і якую выкарысталі палякі на ўсе сто дваццаць адсоткаў, а мы праігнаравалі. Затым — «нізкая» мадэль, самы горшы варыянт «нізкае» мадэлі прапанаваў геніяльны Багушэвіч. Безумоўна геніяльны, таму што гэтую ж «нізкую» мэнтальную мадэль прапанаваў і расейскія славянафілы: К. Аксакаў, А. Хамякоў, браты Кірэеўскія. Нарэшце, трэці тып мэнтальнай мадэлі — на грунце ўтопіі.

— Але ўтапічная мадэль таксама была неаднародная?

— І тут магчымыя варыянты: нацыянальная ўтопія, якую прапанаваў Ластоўскі, і сацыяльная ўтопія, прапанаваная бальшавікамі. Між іншым, ўтапічная мэнтальная мадэль зусім не азначае, што яна ня можа быць рэалізаваная. Напрыклад, бальшавікі на ўтапічнай рабоча-сялянскай ідэі стварылі «савецкі народ». Яны стварылі мэнтальную мадэль, ад якой мы й сёння яшчэ ня можам адлучыцца. У пэўных умовах ўтапічная мэнтальная мадэль Ластоўскага таксама магла б быць рэалізаваная.

— Вернемся да «высокай» мэнтальнай мадэлі. Няўжо яна ніколі ня мела працягу? Мне падаецца, што і ў жыцці, і ў літаратуры ёсць прыклады імкнення да яе.

— Прыкладаў нямала. Найбольш яркі — Уладзімер Караткевіч. Уласна кажучы, Уладзімер Караткевіч — гэта Адам Міцкевіч, але ўжо напісаны па-беларуску. Угледзьцеся, якая прыгожая Беларусь адкрылася нам Караткевічам! Чаму мы яе па-сапраўднаму палюбілі? Чаму ён выдаецца фантастычнымі для Беларусі накладамі? Чаму ён стаў знакавай фігурай? А толькі таму, што калі Міцкевіч перакладаў Беларусь па-польску, то Караткевіч пераклаў Міцкевіча па-беларуску. І таму я скажу так: хопіць нам чытаць Беларусь паводле Багушэвіча й Купалы. Трэба іх адкласці на факультатыўнае чытаньне. Добра было б, каб у базавым, акадэмічным курсе праچытаньне Беларусі адбылася паводле Міцкевіча й Караткевіча. Давайце адкрытымі вачыма зірнем на гэтую Беларусь. Мы па ўсім свеце параскідалі сваіх геніяў, інтэлектуалаў, філёзафаў, актораў, спартоўцаў. Зрэшты, іх і тут паліць што безьліч.

Размова зь Пятром Васючэнкам

Амэрыканскі пісьменьнік Эдгар По ў навэлі «Чалавек натоўпу» распавёў пра істоту, якая фізычна ня можа існаваць па-за людзкой масай. Апавядальнік назірае за тым, як чалавек натоўпу вандруе па Лёндане, бы па лесе з чалавечых целаў, як ён пакутуе, калі вуліцы пусьцеюць, і як аджывае ў хаосе чалавечага руху. Уначы ён знаходзіць паратунак у натоўпе злодзеяў, забойцаў ды прастытутаў. Сваёй фантазмагорыі Эдгар По надаў эпіграф з Жана Лябруера, французскага пісьменьніка-мараліста: «Уся наша бяда ў тым, што мы ня можам быць у адзіноце». А чаму б не ўявіць апісаную істоту на вулках старога Полацку, Вільні, Менску, Коўны — паўсюль, дзе, як кажаў Максім Багдановіч, «натоўп закруціцца рухавы»? Гэты пэрсанаж можа апынуцца і ў натоўпе сялянаў, што з косамі й віламі атакуюць панскі маёнтак, і парыжанаў, якія ладзяць барыкады.

— Чаго беларус байца больш — быць у натоўпе ці па-за натоўпам?

— Беларусы, як і іншыя нацыі, складаюцца зь людзей розных. І ў гэтым асяродзьдзі можна знайсці людзей, блізкіх паводле мэнтальнасьці да чалавека натоўпу, апісанага Эдгарам По. Выйсьці з натоўпу, вылучыцца з натоўпу, ізалявацца ад натоўпу людзі, беларусы, могуць баяцца з розных прычынаў. Баяцца выйсьці з натоўпу тыя, каму няма чаго сказаць самім сабе альбо Богу — у каго няма сваіх думак. Баяцца выйсьці з натоўпу тыя, хто прывык дзяліцца, і каму няма чым дзяліцца з астатнімі. Баяцца выйсьці

з натоўпу тыя, хто шукае ў натоўпе сабе правадыра або ідала, альбо тыя ж правадыры альбо ідалы, бо яны пануюць толькі ў натоўпе. Натоўп вылучае зь сябе іх, яны бяруцца, гэтыя правадыры й ідалы натоўпу, невядома адкуль і невядома куды знікаюць, таксама хаваюцца ў натоўпе. Нарэшце, натоўп валодае сваёй магіяй. Ён, як правіла, звязаны з гарадзкімі вулкамі, гарадзкім краявідам, а горад, як вядома, валодае невытлумачальнай магіяй, пра што й сьведчыць санэт Багдановіча «Ў Вільні»:

*Кіпіць натоўп на жорсткім вулак дне!
Снуюць хлапцы, суюшчыя рэкламы...
Разносчыкі крычаць ля кожнай брамы...
Грук, гоман, гул — усё ракой імкне.*

*А далш — за радам кас, лямбардаў, банкаў —
Агні вакзала... павадка фурманкаў...
Віры людзей... сіняшчы паравоз...*

*Зялёны сэмафор... пакгаўз... склады...
Заводаў комінны пад цёмнай нябёс...
О, гораду чароўныя прынады!*

— *Хто баіцца натоўпу?*

— Найперш любяць адзіноту тыя, хто шукае цішыні й самоты, каб пагаварыць з Богам. Так шукалі яе ў сваёй кельлі Эўфрасінья Полацкая і ў стаўпе наш знакаміты стоўпнік, самотнік і мысьляр Кірыла Тураўскі. Баяцца натоўпу тыя палітыкі, што ня любяць правадыроў і ідалаў, але шукаюць улады над натоўпам, прыйшоўшы да яго збоку, стаўшы па-над ім. Баяцца натоўпу рамантыкі, шукальнікі прыгодаў. Баяцца натоўпу й тыя, каму ёсьць чым дзяліцца, але хто ня хоча дзяліцца. Як Лявон Бушмар — герой апо-весьці Кузьмы Чорнага, які паводле сваёй натуры — чалавек, біялягічна прызначаны да адзіноты. Лявон Бушмар некалі трапіў у войска, і казарменны калектыўны побыт для яго аказаўся абсалютна непрыдат-

ным. Ён баяўся, хутчэй за ўсё, аднолькавасьці. Слушна, што ёсьць людзі, якія баяцца дыктату большасьці альбо так звананага бальшавізму. Як правіла, гэта інтэлігенты, якія маюць свой погляд на рэчы, адрозны ад калектыўнага. Прыкладам можа служыць доктар Штокман — герой драмы нарвэскага драматурга Г. Ібсэна «Вораг народу», які любіў гаварыць: «Большасьць заўсёды памыляецца». Зрэшты, у Ф. Шылера, у ягонай незавершанай драме Леў Сапега таксама гаворыць прыкладна гэтыя ж словы — «большасьць памыляецца, ня слухайце натоўпу». Бо натоўп — гэта не калектыўны розум — хутчэй, зборны інстынкт.

— *Беларускую гісторыю хто рабіў — лідэры ці натоўп?*

— Можна падацца, што часам хаду гістарычных падзеяў вызначае менавіта натоўп, альбо, як казалі марксісты, народ, які ёсьць рухавіком гісторыі. Але розьніца паміж натоўпам і народам істотная. Натоўп — гэта калектыўны інстынкт, інстынкт уласьніцтва, інстынкт шуканья правадыра. А народ — гэта калектыўны досвед, калектыўная воля й калектыўны розум. У нашай гісторыі былі выпадкі, калі калектыўны інстынкт перамагаў калектыўны розум. Часам гэта было звязана з палітычнымі інстытутамі, такімі, як Полацкае веча, якое было заканадаўчым органам Полацкага княства. Веча мела характарыстыкі й натоўпу, і народу. Паводзіны Полацкага веча, паводле летапісу, выглядаюць часам абсалютна непрадказальнымі, ірацыянальнымі. Няясна, прыкладам, чаму ў 1186 годзе яно лагодна прыняло чужынцаў — ноўградцаў і смаленцаў, але крыху пазьней адхіліла як валадара Ягайлавага брата, Скіргайлу. Напэўна ж, былі ірацыянальныя прычыны. Нарэшце, натоўп — гэта заўсёды крыніца бунтаў, пагромаў, чаго асабліва баяліся нашы асьветнікі, ціхія шляхціцы й інтэлігенты ў XIX стагодзьдзі. Ян Баршчэўскі піша верш «Бунт

хлопаў», дзе паказвае, як гэтая стыхія ў 1812 годзе ўрываецца ў двор пана й чыніць пагром, пакуль ня прыходзіць аканом і не разганяе гэтых узбунтаваных і ўжо п'яных мужыкоў. Недзе тое самае праз стагодзьдзе напіша Максім Гарэцкі ў драме «Чырвоныя ружы», калі будзе апавядаць, як сялянскі натоўп руйнуе панскі маёнтак, гвалціць, забівае. Што да асобаў, лідэраў, дык для беларускай гісторыі яны былі менш вызначальнымі, чым, прыкладам, у краінах Усходу.

— Няўжо ў Беларусі не было спробаў арганізаваць натоўп, перавесці яго ў іншую якасць?

— Пра гэта напачатку ХХ стагодзьдзя ці не ўпершыню ўсур'ез задумаліся нашаніўцы. Інтэнсіўна шукала такіх магчымасцяў і беларуская літаратура. Вось жа Янка Купала ў паэме «Сон на кургане» стварыў розныя мадэлі людзей, якія настолькі ізаляваліся й ад народу, і ад натоўпу, што іхняя энэргія й воля рабіліся разбуральнымі. У той жа час Купала ў хрэстаматычным вершы «А хто там ідзе?» паказвае беларусаў абдраных, абшарпаных і прыніжаных — менавіта натоўпам. І для мяне было загадкаю — што ім перашкаджала людзьмі звацца? Чалавечая маса рухаецца там зусім бязь лідэра. Ён яшчэ ня вылучыўся. Хаця Купала клікаў гэтага лідэра, гукаў яго ў вершах «Гіра-рок» альбо «Прыйдзі, народу майго ўладар». Потым ХХ стагодзьдзе прадэманстравала даволі жудасныя прыклады таго, як ня трэба арганізоўваць натоўп. Гэта й вядомая калектывізацыя, гэта й палітычныя таталітарныя й аўтарытарныя сыстэмы, калі народ рабіўся ня толькі прыладай працы, але й калектывным мікрафонам, што агучваў ідэі дыктатараў. Лідэры скарыстоўваюць народную звычку быць у натоўпе.

— Але ж беларусы ідуць на выбары й выбіраюць сабе лідэра. Значыць, ня хочучь адчуваць сябе людзьмі ў натоўпе...

— Згадаем для пачатку «Новую зямлю» й разьдзел з яе «Дзядзька ў Вільні», дзе мы пабачым дваістае стаўленьне беларуса да натоўпу:

*Эй, Божы люд! Якая сіла
Цябе віхрамі закруціла?
Куды ты ідзеш, чаго шукаеш?
Які ты ў сэрцы смутак маеш?
Куды вядзе твая дарога?
Чаму задума і трывога
Пячаць на твар твой налажыла?
Чаго глядзіш ты так няміла?
Няма ў тваіх вачах прывету,
Як ты ня рады сонцу, сьвету,
Ідзе народ, як хвалі мора,
Як хмары ў небе на прасторы.
Адны другім усе чужыя,
Ідуць старыя і малыя,
Ідуць, шнуруюць чарадою,
Заняты кожны сам сабою.
І дзядзька з гэтым людам зьліўся,
Як зерне ў зэрнях, загубіўся.*

Беларус, як той дзядзька ў Вільні (у тым ліку й беларус-інтэлігент), ужо ведае разбуральныя сілы таго ірацыянальнага, што хаваецца ўнутры натоўпу. Ён ня хоча гэтага разбурэння. Але, як той жа дзядзька ў Вільні, кожны момант гатовы схвацца, даць нырца ў натоўп, каб застацца істотай, у нейкім сэнсе, грамадзкай. Схвацца ад адказнасці, ад патрэбы рабіць выбар. Гэта ж здараецца з нашымі інтэлектуаламі й людзьмі мастацтва, якія ня хочучь разьвітацца са сваімі творчымі зьвязамі, створанымі паводле сталінскай схемы. Часам і з нашымі палітыкамі гэта адбываецца. Мне думаецца, што Беларусь заўсёды з сабою носіць натоўп — як цень, у які можна пры нагодзе сысьці, ці як сьлімак носіць сваю ракаўку. Але беларус сёння ўжо ўсьведамляе, што натоўп патрэб-

на трансфармаваць у народ. Становяцца бачнымі й шляхі дасягнення гэтай ідэі — асьветніцтва, павага да чалавечай годнасьці й правоў чалавека, пачуцьцё нацыянальнай еднасьці альбо крэўнасьці. Пры гэтых умовах натоўп пераўтвараецца ў народ, а асоба пераўтвараецца ў інтэлектуала, палітыка, лідэра.

ШЛЯХ ДА ГАРАДЗКОЙ ЦЫВІЛІЗАЦЫІ

Размова з Захарам Шыбекам

Сёньня каля сямідзесяці адсоткаў жыхароў Беларусі лічаць сябе гараджанамі. І гэтая колькасць няспынна расьце коштам заняпаду вёсак.

— Калі прыйшла да нас гарадзкая цывілізацыя й якім чынам прыжылася на беларускай зямлі? Якія рысы гарадзкой цывілізацыі ў Беларусі можна вызначыць?

— На маю думку, гарадзкая цывілізацыя ў Беларусі канчаткова не ўсталявалася. Мы застаемся вясковай нацыяй, калі мець на ўвазе ня толькі матэрыяльны, але й духоўны бок гарадзкой цывілізацыі. Нашы гарады населены нядаўнімі вяскоўцамі, якія яшчэ не пасьпелі стаць гараджанамі. І ў гарадзкіх кватэрах яны жывуць вясковымі клопатамі, думаюць па-вясковаму. Сьвядомасьць не пасьпявае за зьменамі ў грамадстве.

— Вы хочаце сказаць, што ўрбанізацыя Беларусі ажно да сёньня незавершаная?

— З канца XVIII стагодзьдзя пачалася імклівая ўрбанізацыя краінаў Заходняй Эўропы. Узростала роля гарадоў. Урбанізаваўся побыт людзей і іхнае мысьленьне. І якраз тады Вялікаму Княству Літоўскаму вельмі не пашчасьціла. Яно выпала з гэтага працэсу. Разбурэньне гарадзкой інфраструктуры ў выніку няспынных войнаў з суседзьмі істотна аслабіла дзяржаву, што й сталася адной з прычынаў гвалтоўнага далучэньня яе да Расейскай імперыі. Ва ўмовах Расеі ўрбанізацыя заповолілася, а галоўнае — абмінала карэнную нацыю, беларусаў. Царскі ўрад фактычна закрыў для мяшчанаў-хрысьціянаў шлях да камэрцый-

най дзейнасьці, калі пазбавіў іх падатковых прывілеяў і перапісаў да падатнага насельніцтва. А калі царызм забараніў прадпрыемным габрэям пакідаць межы былога ВКЛ і сяліцца па-за гарадамі й мястэчкамі, ён ускладніў доступ у горад вяскоўцам. І што цікава: калі небяспечныя для самадзяржаўя жыхары гарадоў усяляк абмяжоўваліся ў правах, то жыхары вёсак менш уціскаліся, нават мелі падатковыя льготы, бо яны разглядаліся як этнаграфічны матэрыял для будаўніцтва расейскай нацыі. Беларускія сяляне прывязваліся да зямлі, як сучасныя грамадзяне да сотак сваіх вясковых бацькоў ці лепішчаў. У гарадах колькасна дамінавалі габрэі й расейцы. Сялянаў адхілялі ад гарадзкіх справаў, іхная сьвядомасьць не ўрбанізавалася. Яны заставаліся шэрай, індыфэрэнтнай, паслухмянай масай. У канцы XIX стагодзьдзя ў гарадах Беларусі пражывала каля дзесяці адсоткаў насельніцтва, тады як у гарадах Нямецчыны й Францыі — каля сарака. Апрача таго, мы згубілі сталіцу. Вільня ператварылася ў звычайны губэрнскі цэнтар, хоць і самы буйны (154 тысячы насельнікаў у канцы XIX стагодзьдзя).

— А Менск? Ён жа стаў сталіцай...

— Менск ніколі не замяніць Вільні. Ужо з той прычыны, што Менск ня ёсьць знакамітым гістарычным цэнтрам. Ён ніколі ня меў уласнага каралеўскага двара, як Вільня, Кіеў, Варшава ці Масква. Менск страціў нават замчышча, дзе жылі менскія ўдзельныя князі. І калі ўдасца аднавіць гістарычны цэнтар гораду (замчышча зь ягоным земляным валам і драўлянымі сьценамі), ён усё роўна ня будзе выглядаць, як Крэмль у Маскве, як Каралеўскі палац у Варшаве, як Праскі град у Празе. Таму гістарычны патэнцыял гораду не дазваляе Менску стаць у адзін шэраг з эўрапейскімі сталіцамі. Можна, таму беларусы й туляцца да Масквы ці да Варшавы, што ня маюць выбітнай сталіцы,

якая пераканала б іх у раўназначнасьці зь іншымі народамі. Вакол годных сталіцаў нараджаюцца годныя нацыі. Таму страта Вільні была для беларусаў трагічнай падзеяй.

— *І савецкія гарады — вынік індустрыялізацыі — таксама не далучылі жыхароў Беларусі да гарадзкой цывілізацыі?*

— Не далучылі, бо савецкая ўрбанізацыя мела зусім іншыя мэты. Горад служыў палігонам дзеля масавай камунізацыі сьвядомасьці мясцовага насельніцтва. Традыцыі буржуазнага гораду вынішчаліся, а замест яго ўбіваліся ідэалы жыцьця сялянска-калгаснага кшталту. І нават пасья абвяшчэньня незалежнасьці Беларусі ў 1991 годзе структура гарадоў па-ранейшаму выкарыстоўваецца для навязваньня каштоўнасьцяў савецкай беларускай культуры, вясковай паводле свайго паходжаньня. Гэтаму спрыяе й масавы выезд з краіны габрэяў, нашых спрадвечных гараджанаў. Таксама да гэтага спрычынілася палітыка самаізаляцыі ад заходніх краінаў, якую праводзіць улада Лукашэнкі. Такім чынам, гістарычныя абставіны не дазвалялі жыхарам Беларусі ўрбанізавацца як сьлед. Вясковая сьвядомасьць перамагала сьвядомасьць гарадзкую. Гараджане не імкнуліся засвоіць навываў карыстаньня здабыткамі гарадзкой цывілізацыі. А людзьмі зь вясковай сьвядомасьцю ці зь недаўрбанізаванай мэнтальнасьцю лягчэй кіраваць.

— *У чым жа выяўляецца, як Вы кажаце, недаўрбанізаваная мэнтальнасьць жыхароў Беларусі?*

— Асноўная рыса недаўрбанізаванай мэнтальнасьці — міталагізацыя, схільнасьць да ўтопіяў, найперш да ўтопіяў сацыялістычных. Гэта абумоўлена верай вяскоўцаў у існаваньне элемэтарнага выйсся дзеля дасягненьня роўнасьці й справядлівасьці ў дачыньне

нях людзей. Зямлі многа — усім хопіць. Яе трэба толькі перадзяліць. Адабраць лішак у багацеяў і перадаць бяднейшым. Гэта — ідэалёгія паўпэраў, учарашніх вяскоўцаў, якія трапілі ў горад, дзе і спрабуюць ажыццявіць свае ідэалы. Недаўрбанізаванасьць выяўляецца ў адсутнасьці ў нашых суайчыньнікаў дастаткова заўважнай гістарычнай сьведомасьці. Вясковец рэдка цікавіцца мінулым усёй Беларусі, яго цікавіць пераважна родны кут. Для вясковага мэнталітэту характэрная адсутнасьць моцнага пачуцьця нацыянальнай сьведомасьці. На варце нацыянальнай сьведомасьці кожнай нацыі стаіць уласная нацыянальная дзяржава, уласны нацыянальны горад. А паколькі беларусы былі нацыяй ня толькі бездзяржаўнай, але й не гарадзкой, то гэта непазьбежна запавольвала іхнае нацыянальнае самавызначэньне. Для беларусаў таксама характэрная апалітычнасьць і прыстасаванства. Ім усё адно, якая ўлада, абы не перашкаджала працаваць на зямлі. Досьвед падказваў, што любая ўлада ня можа быць добрай, што пад яе трэба ўсё роўна падладжвацца. Халуйства, ганарлівасьць, зайздасьць — гэта якраз тыя рысы сялянскага мэнталітэту, якія шкодзяць нашай згуртаванасьці й кансалідацыі. Кажуць, найлепшая радасьць для беларуса, калі ў суседа карова здохла. Можна, нашы незьчліўцы й перабольшваюць, але імкненьня да ўзаемадапамогі нам сапраўды бракуе.

— Але ж ня толькі беларусы пераадольвалі парог недаверу й нават варожасьці да гарадзкой цывілізацыі?

— Праз гэта прайшлі ці праходзяць усе народы. Але ў беларусаў гэты працэс асабліва хваравіты. Ад XIX стагодзьдзя беларуская душа была адарваная ад гораду, пачувалася там асабліва безабаронна. Цеснота й нязвыкласьць гарадзкога пэйзажу, часам далёкага ад нацыянальных традыцыяў, прыводзілі да таго, што

беларускі селянін, трапіўшы ў горад, перажываў сапраўдны стрэс. Якуб Колас пісаў пра горад:

*Колькі шуму, колькі груку!
Я дзіўлюся, як тут жыць,
Па каменьям, гэтым бруку
За грахі адны хадзіць.*

Францішак Багушэвіч бачыў горад яшчэ больш варожым:

*Не люблю я места (па-расейску горад),
Надта там цяснота і вялікі сморад,
А паноў — як маку, ды сярод гароду,
Апрач тога пропасць рознага народу!
Наш брат як увойдзе, — сам сябе байца.
Ці ісьці без шапкі, ці гдзе пакланіцца?*

Сярэднявечная традыцыя гарадзкога жыцьця беларускага народу была перарваная ў канцы XVIII стагодзьдзя. І з тае пары ён ніколі не адчуваў сябе ў горадзе ўтульна, ніколі не пачуваўся гаспадаром. Горад і цяпер застаецца чужым для значнай часткі жыхароў Беларусі. Варожасьць да гарадзкой цывілізацыі трансфармуецца ў варожасьць да Захаду, да эўрапейскасьці. Вось чаму, каб стаць эўрапейцамі, сучаснай нацыяй, нам трэба стаць гараджанамі паводле мэнталітэту. Недаўрбанізаванай сьведомасьцю лёгка маніпуляваць. Зусім відавочна, што дэкансалідацыя як беларускага грамадства, так і ўсясьветнай супольнасьці будзе пераадоленая толькі ў рамках урбанізаванага мэнталітэту, толькі ў межах гарадзкой цывілізацыі. Дзеля гэтага людзі мусяць вучыцца карыстацца здабыткамі гарадзкой цывілізацыі.

НАРОД ЧУЖЫХ РАДАСЬЦЯЎ

Размова з Валянцінам Акудовічам

Кожны народ мае свой калектыўны імідж. Адзін народ лічаць рацыянальным, другі — бязладным, трэці — натурыстым, чацьверты — гульлівым.

— *Якой дэфініцыяй Вы б азначылі беларусаў?*

— Калі меркаваць па нашай літаратуры, то мы выглядаем на паньлы й занураны ў сябе народ. Між іншым, і наша мова спрыяе гэткаму меркаваньню. Возьмем нейкае невясёлае слова, прыкладам, «самота». Бадай, ні ў якой мове ня знойдзеце столькі яму блізкіх паводле сэнсу словаў — журба, сум, нуда, жаль, распач, маркота, скруха, паньласць, смутак, жальба, шкадоба, туга, нэндза... І гэта толькі тое, што згадалася адразу, а колькі засталася? Вось яшчэ адно — «вусьціш», гэта стан бязмежнай самоты, калі сэрца чалавека раптам працінае жах сьмерці й небыцця.

— *Але ж мова паўстае не сама зь сябе, а з таго агульнага ладу, у якім яна фармуецца. Што паўплывала на тое, каб мова беларусаў аж так набрыняла самотай, паньласцю, нудой?*

— Найбольш відавочная прычына — геапалітычная. Апынуўшыся на скрыжаваньні вялікіх эўрапейскіх канфліктаў, Беларусь цягам стагодзьдзяў рабавалася захопнікамі з усіх бакоў сьвету. Каб выжыць і працягваць род, відаць, і не было іншага выйсця, акрамя як нішчымніцу, шэрасць, паньласць і падобнае зрабіць і нормай жыцця, і ладам мысьленьня. Ну што захопніку ўзяць з «дурнога як варона», мужыка, які гібее й нэндзіць у гнілой хатцы? А потым гэты вобраз зьяняможанага мужыка й занядбанай Беларусі прыдаўся рабоча-сялянскай уладзе. І гэтай спадчыны

мы ня можам пазбавіцца. Мне даводзілася шчыра размаўляць з даволі буйнымі беларускімі бізнэсоўцамі. Яны маюць шыкоўныя катэджы, дарагія аўтамабілі, адпачываюць на найлепшых курортах. Аднак, калі паслухаць, дык у сьвеце няма большых гаротнікаў. Нудота й скаргі на жыццё — гэта й сёння ці ня самая заўважная адметнасць нашага мэнталітэту, але калі раней яна мела ратавальную функцыю, то цяпер выяўляецца адно ў хваравітых комплексах. Каўтун, які калісьці няславіў беларусаў, з галавы прарос у галаву — і як яго цяпер адтуль выдзерці?..

— *Няўжо беларусы здольныя адно паньла нудзіцца й зусім ня ўмеюць радавацца?*

— Нам як нацыі яшчэ трэба будзе навучыцца радавацца, а гэта станецца не раней, чым мы навучымся ганарыцца сабой. Радасьці бяз гонару не бывае.

— *Можа, праблема ў тым, што беларусы супольна не перажылі нейкай агульнай радасьці. Ці былі ў XX стагодзьдзі падзеі, якія выклікалі ў беларусаў усёабдымную радасьць?*

— Ужо ж напэўна такой падзеяй не была кастрычніцкая рэвалюцыя, як пра гэта потым семдзесят гадоў казалі камуністы, але ня сталася такой падзеяй і стварэньне Беларускай Народнай Рэспублікі, як спрабуюць пра гэта казаць сучасныя адраджэнцы. Бадай, з усяго XX стагодзьдзя я вылучыў бы толькі ўзьяднаньне Ўсходняй і Заходняй Беларусі ў 1939 годзе. Расьсечаная лязом Берасьцейскага міру, Беларусь і з таго й з другога боку натуральна імкнулася зноў стацца адным цэлым. Ня станем тут кранаць праблемы зьвязанага пакту Молатава—Рыбэнтропа, дзякуючы якому зьяднаньне адбылося. Але ў беларусаў яно выклікала сапраўды агульнанацыянальную радасьць, якая з тае пары больш ніколі не паўтарылася. Бо хаця радасьць ад заканчэньня Другой усясьветнай вайны

была значна вастрэйшай, гэта была проста ўсёахопная радасць, якая ня тычылася беларусаў як нацыі (прынамсі, найпрост). Людзі цешыліся не перамозе над фашызмам, а таму, што з фронту вернуцца мужчыны, што днём зь неба ня будуць валіцца бомбы, а ноччу ў шыбу не пагрукае партызан ці бандыт. Словам, радасць была толькі ад таго, што настаў мір.

— *Такім чынам, беларусы ня мелі толькі сваёй вялікай радасці?*

— Так. Калі хочаце, мы — Народ чужых радасцяў. Прынамсі, колькі апошніх стагодзьдзяў мы змушаны былі святкаваць не свае свята й радавацца не сваім радасцям. Асабліва гэта заўважна ў XX стагодзьдзі: свята кастрычніцкай рэвалюцыі, дзень Савецкай Арміі, 8 сакавіка, Першамай, дзень Перамогі, дзень нараджэння Леніна, юбілей Пушкіна, юбілей Суворова... І нават цяпер, пасля амаль пятнаццаці гадоў незалежнасці, мы ўсё яшчэ ня маем уласных святаў як падставаў для выяўленьня агульнанацыянальнай радасці. І нават афіцыйны Дзень Незалежнасці зьвязаны не зь незалежнасцю, а ўсяго толькі з вызваленнем савецкай Беларусі ад нямецкай акупацыі. У існасці, мы ўсё яшчэ застаемся Народам чужых радасцяў. І пакуль гэтая сытуацыя ня зьменіцца, нашая незалежнасць будзе эфэмэрнай.

— *Але беларусы, як бы паныла ні выглядалі на чужое вока ў сваім калектыўным вобразе, гэтак жа, як і іншыя народы, сьпяваюць і жартуюць, цешацца й радуюцца...*

— Так. Тое, што мы казалі раней, зьвязана з адсутнасцю сваёй дзяржавы, зь нейкім паўкаляніяльным станам цягам стагодзьдзяў, з нацыянальнай недааформленасцю. І гэта, зразумела, не магло пазбавіць нас натуральных чалавечых радасцяў, проста ў такой сытуацыі нам давялося прызвычаіцца радавацца

паасобку. Прынамсі, зазвычай калектыўная прастора свята не пашыралася далей за кола сваякоў, суседзяў, прафэсійных групаў.

— *Але ж былі дый цяпер адраджаюцца рэлігійныя свята. Людзі збіраліся ў цэрквах, разам маліліся й супольна радаваліся нараджэнню ці ўваскрэшэнню Хрыста! А фэсты ў мястэчках? Яны таксама не былі калектыўнай радасцю?*

— Задзіночаньне ў супольнай любові да Бога спарадзіла ў Расеі такую зьяву, як саборнасць, у Польшчы — нацыянальную канвэнцыю. А беларусаў гэтае задзіночаньне толькі раздзяліла па канфэсіях і рэлігіях. І чым мацнейшай была канфэсійная любоў да Бога, тым далей яна адсланяла адну частку беларусаў ад другой. Мы навучыліся рэлігійнай ды культурнай цяпімасці, аднак гэтая талеранцыя не згуртавала нас у адно цэлае. Бадай, калі што рэлігійнае й лучыла многіх беларусаў, дык гэта рудымэнты паганства, як, да прыкладу, Купальле.

— *Купальле сёння святкуе нацыянальна свядомая моладзь ды шукальнікі падставы для выпіўкі.*

— Вы маеце рацыю. Згадкай пра Купальле мне ўсяго толькі хацелася падкрэсьліць, што беларусам спрадвеку ўласьціва тое, што я называю «ціхай радасцю календара». Нават цяпер, у пару ўрбанізацыі, нас хвалюе зьмена зімы на вясну, вясны — на лета. А ўвосень мы зноў чакаем, як свята, першага снегу. Але й тут, у адрозьненне, скажам, ад японцаў, якія ўсе разам цешацца з красаваньня сакуры, мы вішнёвай квецені радуемся кожны сам па сабе. Я перакананы, што пакуль у нас ня будзе супольных радасцяў, мы толькі фармальна будзем лічыцца нацыяй. Кожны чалавек нечаму цешыцца, усялякая супольнасць мае свята, але народ становіцца нацыяй толькі тады, калі яго аб'ядноўвае адна на ўсіх вялікая радасць.

БЕЛАРУСЫ ВАЧЫМА ІНШЫХ НАРОДАЎ

Размова з Валянцінам Акудовічам

І асобны чалавек, і нацыя фармуюць свой вобраз унутры сябе. Натуральна, гэты вобраз значна розьніцца ад таго, якімі людзі, нацыя ўяўляюцца іншым. Тое, што вызначаюць звонку, можа нам не падабацца й нават лічыцца аблудным, але не павінна ня ўлічвацца намі. Бо ў сучаснай цывілізацыі, дзе ўсе шчыльна павязаны з усімі, ад таго, як цябе ўспрымаюць у сьвеце, залежыць вельмі шмат. Будзеш мець адметны й станоўчы вобраз — да цябе прыгарнуцца й з далёкага замежжа, а прыдбаеш адмоўны — адвернуцца й суседзі.

— Што ўплывае на фармаваньне іміджу пэўнай нацыі ці пэўнага народу?

— Найперш, актыўны ўдзел у значных гістарычных падзеях. Але паколькі ў кожнай гістарычнай падзеі сутыкаюцца сілы добра й зла, дык тут істотна быць на тым баку, які супрацьстаіць злу. Беларусы не займелі нічога дадатнага да свайго іміджу ад свайго сяброўства ў «імперыі зла» (як некалі назваў Савецкі Саюз амэрыканскі прэзыдэнт Роналд Рэйган). А вось удзел беларусаў у змаганьні з фашызмам шмат дадаў да фармаваньня станоўчага вобразу нацыі.

— Ці можна казаць пра нейкі ўстойлівы імідж беларусаў?

— Наш гістарычны лёс складваўся такім чынам, што ў розныя эпохі мы выступалі пад рознымі найменьнямі — крывічы, ліцьвіны, беларусы... З гэтага атрымлівалася, што мы раз-пораз як бы знікалі ў нікуды й пасья кожнага такога знікненьня нам трэба

было наноў даводзіць міжнароднай супольнасьці, што мы існуем. У гэтым прычына нашай праблемы з пазнавальнасьцю. Далучым сюды й тое, што семдзесят гадоў за камуністамі беларусы былі схаваныя ў такую абстракцыю, як савецкі народ.

— У XX стагодзьдзі ў сьвеце, на жаль, беларусаў ведалі як людзей савецкіх ці як «рускіх». «Рускімі» называлі нават грузінаў ці казахаў. Але ў межах СССР беларусаў адрозьнівалі ня толькі ад казахаў ці кіргізаў, але й ад расейцаў, украінцаў, літоўцаў, латышоў. Дык як успрымалі беларусаў іншыя народы былога СССР?

— Калі існавала камуністычная імперыя, беларусы мелі свой устойлівы імідж, і гэта быў досыць станоўчы імідж. Амаль ва ўсім Савецкім Саюзе беларусы ўспрымаліся як спакойныя, працавітыя, памяркоўныя й разам з тым даволі адказныя людзі. Не выпадкова ў савецкім войску яны лічыліся сярод лепшых і бязь іх не абыходзілася ні адна збройнае авантура камуністычных уладаў. Праўда, мянушка ў беларусаў была ня вельмі паважная — бульбашы. Але іронія, скептыцызм — гэта родавая прыкмета хоць якой мянушкі. Гэткім чынам, праз прыніжэньне другога, кожны народ спрабуе давесці сваю перавагу. Таму калі пасья Другой усясьветнай вайны беларусы прыдбалі сабе яшчэ адну, ужо гераічную мянушку — партызаны, дык і яна звычайна вымаўлялася іранічна.

— У чым была прычына даволі станоўчага вобразу беларусаў у Савецкім Саюзе? Наколькі ён адпавядаў сапраўднасьці? А можа, гэты добры імідж прыдумалі маскоўскія ідэолягі як кампэнсацыю за прыхільнасьць беларусаў да русіфікацыі й камунізацыі?

— У нейкай ступені такое магло быць. Але сутнасьці вобразу народу празь піяр-тэхналегіі ня створыш. Ідэ-

алягічныя высілкі ў гэтым кірунку мелі хутчэй адваротны вынік. З асабістага досведу ведаю, што прыбалты й заходнія ўкраінцы досыць нэгатыўна ацэньвалі беларусаў як нацыю менавіта за нашу схільнасць да русіфікацыі. У 1980-я гады я шмат вандраваў у Карпатах, і, пачуўшы нашу расейскую гамонку, жыхары горных вёсак літаральна ашчэрваліся. Праўда, даведаўшыся, што мы не з Расеі, а зь Беларусі, іхныя твары лагаднелі, але стоеная варожасць да нашай расейскасці й нашай савецкасці заставалася.

— *Было б нават дзіўна, каб у вялізнай імперыі з мноствам розных нацыяў, народаў і народнасцяў усе да ўсіх ставіліся аднолькава. Але тое, што ў Савецкім Саюзе Беларусь і беларусаў добра ведалі й вылучалі сярод іншых — дык гэта пэўна. Чаму?*

— Беларусы лічыліся адной з галоўных нацыяў імперыі, на што ўскосна паказвала й асобнае сяброўства ў ААН. Да таго ж, мы лічыліся хоць і малодшым, але родным братам валадара гэтай імперыі — расейскага чалавека. І ў адрозненне ад сярэдняга брата, украінца, мы былі любімым братам, бо ня мелі ні вялікіх амбіцыяў, ні прэтэнзіяў да Расеі. Але рэч, зразумела, ня толькі ў гэтым. Беларусь сталася самай індустрыялізаванай часткай імперыі. Нашы аўтамабілі, лядоўні, тэлевізары й шмат чаго яшчэ можна было сустрэць паўсюль — ад Берасця да Камчаткі, а трактар «Беларус» працаваў ці ня ў кожным калгасе неабсяжнай дзяржавы. З усяго гэтага нас у Саюзе ведалі, бадай, лепш, чым мы самі ведалі сябе, ды і думалі пра нас, як мне падаецца, лепш, чым мы самі. Але ў 1991 годзе камуністычны саюз растружыўся ўшчэнт, і беларусы засталіся сам-насам з усім тым вялікім святлам, які пра іх, замураваных у імперыі, раней нічога ня ведаў. Былі рускія, савецкія, і раптам аднекуль знянацку з’явіліся нейкія беларусы...

— *Як сёння беларусаў успрымаюць там, дзе раней іх ніколі не было?*

— У 1991 годзе незалежная Беларусь нагадвала мне чалавека, які ня мае свайго ценю. Усё ў яго быццам як у людзей, але ценю няма, і яму ад гэтага нікавата. Тут пад ценем я маю на ўвазе нацыянальны міт, праз які мы перадусім і адрозніваем для сябе той ці іншы народ. Зрэшты, у гэтым сэнсе сытуацыя й сёння ня надта змянілася. Таму для большыні людства беларусаў па-ранейшаму няма — няма нават там, дзе з намі сустракаюцца найпрост. Рэч тут вось у чым. Гэта суцэльная аблуда, быццам па асобным чалавеку вызнаюць народ ці краіну. За камуністамі, калі чалавека выпраўлялі ў замежжа, дык адпаведныя органы абавязкова нагадвалі: глядзі, трымайся годна, па табе будуць меркаваць пра ўвесь савецкі народ. Глупства. Усё адбываецца цалкам наадварот — праз нацыянальную міталёгію мы ўжо наперад ведаем, якімі мусяць быць, скажам, італьянцы ці французы. Вось чаму вельмі часта можна пачуць зьдзіўленае: дык ён зусім не падобны да ангельца, гішпанца ці каго там яшчэ. Гэта значыць, той замежнік не адпавядае нашаму ўяўленьню пра ягоны народ. Няма нацыянальнага міту — няма й нацыі. Датуль беларусаў ня будуць успрымаць у сьвеце, пакуль яны не прыдбаюць сабе больш-менш выразнага нацыянальнага міту.

— *Гэта значыць, што за мяжой беларусаў пакуль успрымаюць не як беларусаў, а як проста людзей, якія жывуць у нейкай загадкавай краіне пад назвай Беларусь?*

— Менавіта так. І таму кожны раз гэта іншая ацэнка, якая залежыць як ад канкрэтных грамадзянаў Беларусі, што сутыкаюцца з замежнікамі, так і ад сытуацыі, у якой адбываецца гэтае сутыкненне. Вось

толькі адзін прыклад. На пачатку 1990-х, калі былым савецкім грамадзянам дазволілі выяжджаць за мяжу, у Польшчы атабарылася ладная сціжка бандыцкіх групак зь Беларусі, якія займаліся рэкетам падарожнікаў у Эўропу. Тады ў палякаў склалася трывалае ўражаньне, што беларусы — гэта спрэс агрэсіўныя і бязьлітасныя рабаўнікі. Шчыра кажучы, калі я ўпершыню пачуў гэткае меркаваньне, то міжволі як бы ўзрадаваўся, бо так абрыдла ацэнка беларусаў як нягелых гаротнікаў, ня здатных да хоць якіх рашучых учынкаў... Але з часам польскія ўлады справіліся з тымі бандамі, і палякі пакрысе забыліся на беларусаў як на адважных злодзеяў. Цяпер яны нас ужо зноў шкадуюць — няшчасных ахвяраў палітычнага гвалту. Дарэчы, цяпер нас шкадуюць ня толькі ў Польшчы, а ўсюды, дзе хоць трохі ведаюць пра Лукашэнку і зацугляны ягонай прагай ўлады беларускі народ.

— *Разам з тым, шмат хто лічыць, што якраз дзякуючы палітыцы Лукашэнкі, якая не характэрная для сучаснай Эўропы, Беларусь сталася досьць вядомай у сьвеце, прынамсі — эўрапейскім.*

— Натуральна, усім нам хацелася б, каб вядомасьць беларусаў шырылася праз розныя станоўчыя брэндзы, а не праз адмоўныя. Асабіста мне непрыемна, што куды б беларусы ў замежжы ні прыяжджалі, усюды іх шкадуюць як ахвяраў апошняй дыктатуры Эўропы. Няма гонару ў тваёй вядомасьці, калі празь яе цябе не паважаюць, а шкадуюць. Станаўленьне нацыянальнага міту залежыць ад самога народу. Міт, напэўна, распачнецца тады, калі беларусы нарэшце схамянуцца, ўзрушацца. Глядзіце, як аранжавая рэвалюцыя ва Украіне палепшыла імідж украінцаў і пашырыла іхнюю вядомасьць у сьвеце. Хацелася б верыць, што нешта падобнае некалі здарыцца і ў Беларусі. Аднак, на маё разуменьне, фармаваньне нацыянальнага міту адбываецца незалежна ад нашых

жаданьняў. Ніколі наперад нельга ведаць, якога кшталту падзея ці палітычная фігура будзе прэзэнтаваць твой народ перад чалавецтвам. Наўрад ці думалі румыны, што іх будзе прэзэнтаваць князь Дракула — адзін з найвялікшых садыстаў сьвету, які пасадыў на кол тысячы няшчасных — што ён станеца найважнейшым чыннікам румынскага нацыянальнага міту. А возьмем міт нямецкай нацыі. Ён жорсткі, нечалавечы, але гэта вялікі міт. Ня трэба бытаць нацыянальны міт з каляднай казкай для дарослых. Міт неабавязкова мусіць падабацца тым, каго ён прэзэнтуюе. Істотна тут толькі тое, каб ён быў, і быў менавіта як міт, а не як анекдот. А пакуль яго няма, мы застаемся падобнымі да чалавека без уласнага ценю.